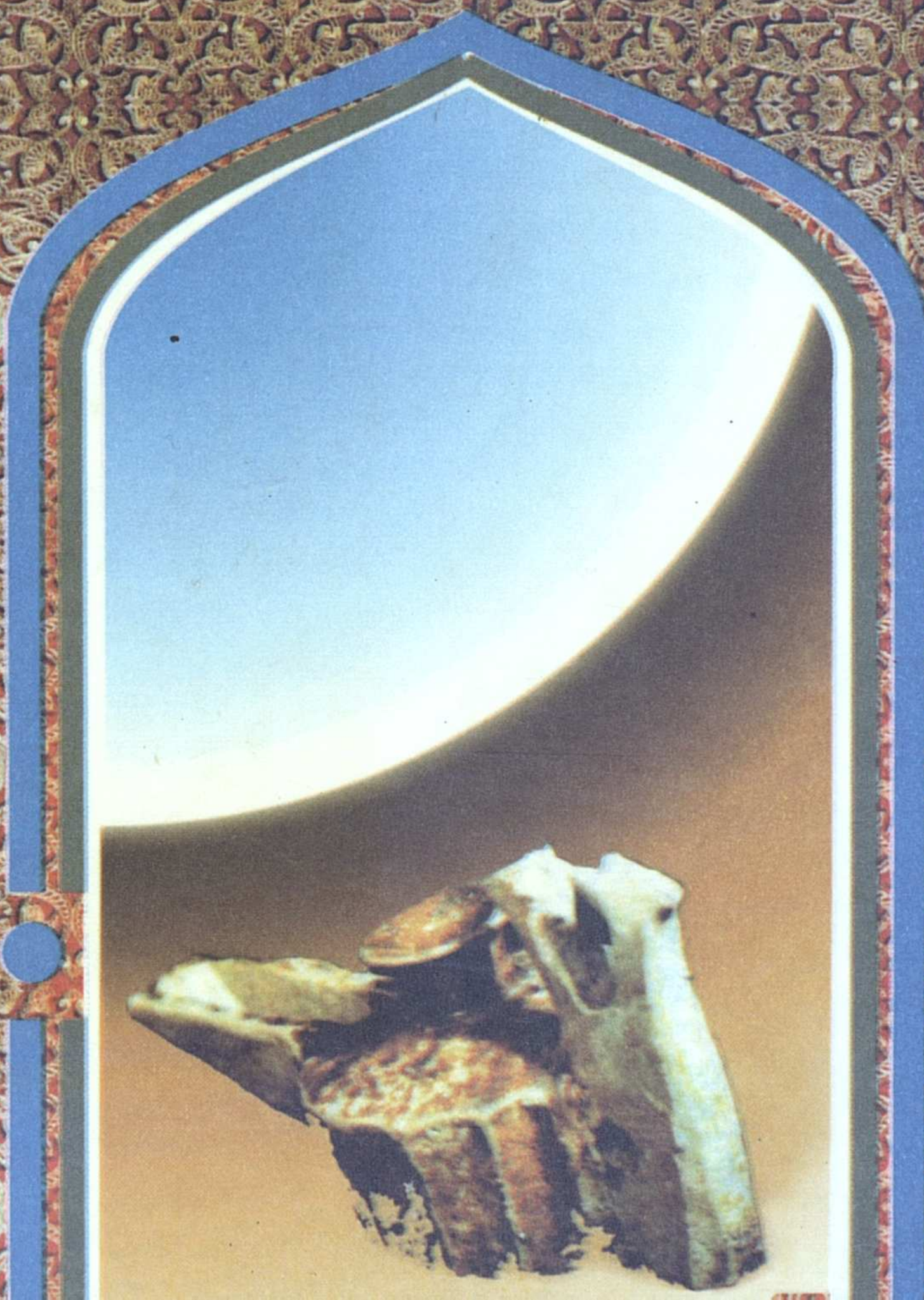


Q
K

тырар
ітанханасы

Құлбек Ергөбек

АРЫСТАР МЕН
АҒЫСТАР



92 71

3

Құлбек ЕРГӨБЕК

АРЫСТАР МЕН АҒЫСТАР

(Қазақ балалар әдебиеті мәселелері)

«ӨРКЕНИЕТ»

2003

ББК 83.8 Қаз.
Е – 65

Редакторы **Бақыт Сарбалаұлы**

Көркемдеушілері **Аманжол Найманбаев**
Мүсілім Тәттібала

Қ.Ергөбек

Е – 65 Арыстар мен ағыстар. – Алматы: «Өркениет»,
2003 – 368 бет.

ISBN 9965–502–43–9

Белгілі сыншы, филология ғылымдарының докторы Құлбек ЕРГӨБЕКТИҢ бұл еңбегінде қазақ балалар әдебиетінің кешегісі мен бүгінгі жай-күйі мәселелері талданады. Кітап қалың көпшілік қауымға арналған. Қазақ балалар әдебиеті бойынша арнайы курс өтілетін педагогикалық оқу орындарында қосымша оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Е 4603020000
00(05)–02

ББК 83.8 Қаз.

ISBN 9965–502–43–9

© Қ.Ергөбек, 2003

**Әулет балаларының әжесі,
аяулы анам Бибі-Ғайшаға!
Автор.**

СӨЗ БАСЫ

Әдебиеттің көп жағдайда назардан тыс қала беретін бір саласы — балалар әдебиеті. Балалар әдебиеті — кішкентайлардың үлкен әдебиеті. Ересектерге арналған туындыны балалар оқи бермейді. Өйткені, ойлау машығы өзге, қабылдау мүмкіндігі шектеулі. Осындай жағдайда балаларға әдебиет жасамау — оларды көзге ілмеу, елемеу болып табылады. Бүгінгі балаларды елемеу — қоғамның ертеңін ескермеу. Адамзат баласының ертеңін елеп, ескермеуден асқан салғырттық болмайды. Сондықтан, өркениетке жетемін деген ел, өзін-өзі сыйлайтын халық балаларға жағдай жасайды, балалардың рухани қазына-байлығына ерекше зер салады.

“Бізде балалар әдебиеті бар ма?” — деп күдіктенетіндер бар. “Жоқ” — деген сөз — еріншектің сөзі. Әрбір ұлт “бізде балалар әдебиеті бар” — деп ойлауы, солай деп білуі шарт. Адамзаттың баладан өсетінін біліп отырып, баланы елемеу, оның рухани азығы жасалмаған деп білу — білімсіздік болады. Қандай қоғам, қандай жағдайда да балаларға қажетті әдебиет азды-көпті жасалады. Қоғам дамуы, өркениет өрісіне орай бірде аз, бірде көп болуы мүмкін. Ал, тәрбиеден ада-күде, бойын аулақ салатын, бала тәрбиесінен тыс тұратын қоғам болмайды. Балалар әдебиеті әрбір қоғамда осындай қажеттіліктен туындайды. Бірте-бірте қалыптасып, халықпен бірге бірде ілгерілеп дамып, кейде кенжелеп қалып отырады.

Қазақ балалар әдебиеті де қазақ қоғамымен бірге туып, біте қайнасып келе жатқан рухани іргелі сала. Балалар әдебиеті ертеректе еуропалық кейбір елдердегідей арнайы салаға жүйеленіп жазылмауы мүмкін. Бірақ, сол халық, сол ұлттың мол рухани қазынасына аралас жүреді. Аралас жүріп те балғын бөбек, бүлдіршін жасты сұлулыққа құштарландыратын, отансүйгіштік, ерлік рухына ұмтылдыратын тәрбиешілік қызметін жасай береді.

Қазақ балалар әдебиетінің тағдыры да осыған ұқсас. ХІХ ғасырдың екінші жартысы, ХХ ғасыр басына дейін қазақта

балалар әдебиеті деген ұғым бола қойған жоқ. Оған қарап, қазақта балаларға арналған рухани қазына жасалмаған екен деп ойлауға болмайды. Қазақтың бай ауыз әдебиеті, халық әдебиеті, ақын, жыраулар поэзиясы — тұнып тұрған балалар әдебиеті. Ал, балалар әдебиетінің жіктелуі, салаланып дамуы, сараланып сөз бола бастауы ХХ ғасырдың отызыншы жылдарынан басталады.

ХХ ғасырдың жетпісінші, сексенінші жылдары қазақ балалар әдебиеті қарыштап дамыды. Оған “Жалын” — жастар, “Балауса” — балалар баспаларының ашылуы, “Жалын” баспасы жанынан Балалар мен жасөспірімдерге арналған жылма-жылдық жабық бәйгенің ықпалы зор болды. Ал, “Балдырған”, “Ұлан” — ежелден балалар әдебиетінің көрігі, күрілдеп тұрар ұстаханасы. М.Әлімбаевтың — Мемлекеттік, М.Қабанбайдың — Андерсен атындағы халықаралық сыйлық алуы, саланың ақын-жазушылары шығармаларының халықаралық кітап жәрмеңкелеріне қатысып, бірсыпыра шетел тілдеріне аударылуы да — қазақ балалар әдебиеті өсу, өркені көрсеткіші.

Балалар әдебиетінің салалануы жөн-ау, саралануы көңілдегідей бола алмай келеді.

Ілгеріде қаламгерлердің ой-толғаныстары, академик С.Қирабаев, сыншы З.Серікқалиев мақалалары, балалар әдебиетін зерттеген Ш.Ахметовтің монография, монографиялық очерк кітаптары, ақын Қ.Мырзаәлінің “Сөз сиқыры” сын кітабы, К.Матыжанның қазақ балалар фольклоры, Б.Ыбырайымның қазақ балалар әдебиеті жайында жазған еңбегі біз жазған, құрастырған “Мейірім шуағы”, “Сөз-стан”, “Қазақ совет балалар әдебиеті” кітаптары. Міне, бұл саладағы бір пара еңбектер осылар.

Әрине, соңғы жылдарда жалпы қазақ балалар әдебиеті еңсесі түсіп кетті. Ал, қазақ балалар әдебиеті сыны да оның дамуына ықпал етерлік халде емес.

Өркениет өрісіне ұмтылып, галамдастыру шебіне ілігіп тұрған қазақ қоғамының келешегі кемел болсын десек, олардың рухани қазынасын молайту, көкжиегін кеңейту қажет-ақ.

Тұтастай қазақ балалар әдебиетінің жай-күйіне арналған қолдарыңыздағы кітап сол олқылықтың орнын толтыруға сәл де болса септесер ме деген үмітпен шығарылып отыр. Қазақ балалар әдебиеті бағдарлама бойынша бір курс болып өтетін педагогикалық институттар, педагогикалық училищелер студенттеріне көп мәлімет береді.

АРЫСТАР

ЗАМАНЫ АЯМАҒАН, ТАҒДЫРЫ АЯЛАҒАН

АҒА ТАПСЫРҒАН АМАҒАТ

/Кілт /

Алдымдағы ақ телефон шар ете қалды. Музейде ой кешіп бейқам отырған басым селк ете түскенім.

Дереу тұтқаны көтердім. Профессор Бейсембай Кенжебаев скен. Өзі әбіржіп, дауысы қабыржып сөйлеп тұр.

— Құлбек, мені құдай ұрып қалды...

— Не болды, Бейсеке? Тыныштық па?

— Өтебай өліп қалыпты. Өте-ба-й...

— Иманы саламат болсын, Бейсеке. Ол кісі көптен сырқат па еді? Бекем болсаңызшы. Әбіржімеңіз. — Өзі сырқат, әрі жасы егде тартқан қарт ғалымды телефонда жұбатқан болып жатырмын.

— Қап! Қап, әттең, өкінішті-ақ. Бала күннен бірге өскен жан досым еді.

— Ажалға ара тұрар кім бар, Бейсеке? Босамаңыз. Бекем болыңыз. Ауырып қаласыз.

— Бекем болмағанда, қолдан не келер дейсің? Сен тез мәшине алып кел де, мені Өтебайдың үйіне алып бар.

Қарт ғалымға ере келіп, қазалы үйдің табалдырығын аттадым. Жылау-сықтау. Төргі бөлмеде ақын жарына жұбағу, басу айтып марқұм болған Өтекеңнің көрі достары Жүсіпбек Арыстанов, Мұхаметжан Қаратаев, Әбділдә Тәжібаев секілді белгілі қаламгерлер отыр. Ақын жары — Майнұр апай отағасының бала күннен құлын-тайдай шұрқырасып бірге өскен досын көргенде, жылап көрісті. Марқұм Өтекеңнің өмірінің өкінішпен өткенін аса бір зарлы толғай жылағанда, кісінің күйқа тамыры шымырлайды. Егіздің сыңарындай аяулы досын жоғалтпақ қайдан оңай болсын, Бейсекең де қатты босады.

Мәйітті жөнелту, атпал азаматты Жер-Ананың қойнына тапсыру қаралы рәсімдері кезек-кезегімен өтіп

жатты. Бейсекең байрағы жығылып, бақытсыздыққа душар болған Өтекең шаңырағына әлденеше рет кіріп шықты. “Қазақ әдебиеті” газетіне қоштасу сөзін жазды. Сондай аласапыран күннің бірінде үйіне қайтып келе жатып ғалым аға ауыр күрсініп қалды. Сөйтті де:

— Байғұс не өмірде, не өнерде жамандықтан өзге ештеңе көрмей өтті-ау — деді. Деді де қайта күрсінді.

Әлденеше күн бойына айтылған жақсы сөз, қимас қоштасу, жылау-сықтау, жоқтаудан гөрі, айрықша қадір тұтатын ғалым ағаның терең күрсініп айтқан тұйық бір ауыз сөзі көкейде қалып қойды. Ғалымның бір ауыз сөзінде дүниенің жұмбағы жасырулы жатқандай әсер етті...

Бұл — 1978-жылдың қараша айының қарасуықты бір күні еді. Желдей желіп уақыт өтіп жатты.

Тағдыр айдап қазақ балалар әдебиеті мәселелерімен айналысуға тура келді. Өтебай Тұрманжанов есімін жиі есітетін болдық. Бойындағы дарын жұпарын балаларға арнап өткен Өтекең жырына жиі үңілетін әдет таптық. Жыры жылыұшырап барады. Бір бұтақтан тарап, бір өңірде өскенімізге қарамастан, Өтекеңді өмір-тіршілігінде танысып, жақын білісіп әңгімелеспегеніме өкінетін сияқтымын. Өйткені, Өтебай Тұрманжанов — қазақ балалар әдебиетінің классигі. Өтекең егіп, мәпелеп өсірген бәйтерек жап-жасыл. Әлі қазақтың сан ұрпағынан өрген балғын бөбектердің әлденеше буынын тәрбиелей береді. Алайда, Өтебай Тұрманжанов есімін қастерлерлік ештеңе жасала қоймапты. Қазақстан Жазушылар Одағының балалар әдебиеті Кеңесінде осы мәселе дүркін-дүркін әңгіме болып басылады. Не тумайтын, не қоймайтын беймаза толғақ секілді...

... Ғалым аға — Бейсекең үйінің табалдырығын қуанып аттадым. Қуанбағанда ше? Қазақстан Жазушылар Одағының мәжілісі болып, онда қазақ балалар әдебиетінің классигі Өтебай Тұрманжановтың әдеби мұрасы жөнінде комиссия құрылды. Комиссия төрағасы — Бейсекең. Егіздің сыңарындай болып бірге өскен Бейсекеңе осы хабарды жеткізгенше асығулымын. Соңғы кездері сырқат мендеп, үйден ұзап шыға алмай қалған қарт ғалымды бұл хабар мерейлендірсе керек.

Мән-жайды баяндап өттім.

Қарт ғалым кемсеңдеді.

— Аты аталмай, әдеби мұрасы ескерілмей жүргеніне уайымдап, шынымен Өтебай ұмытылғаны ма деп

қапаланушы едім. Жақсы болыпты. Рахмет айналайын.

Ойына әлдеқандай өмір сабақтары, бірге өткізген өмір өткелдері оралды-ау, шамасы. Әңгіме сабақтады.

— Өтебай Ташкентке менен бірер жыл бұрын барыпты. Бөріне себепші аштық қой. Үй-ішімен Қауыншы деген жерге көшіп барады. Қауыншы Ташкенттің арғы жағында.

Бала Өтебай Ташкент қаласындағы Ғабдолла Тоқай атындағы мектепте бір жыл оқып, сауат ашыпты. Бірақ, кейін тастапты. Тек білім беретін, бірақ, тамақтандырмайтын мектеп оған қолайлы бола қоймағандай. Өйткені, ол жылдары бірінші мәселе — тамақ асырау. Сол себепті, ол біздің интернатқа ауысты. Міне, сол сәттен бастап, өле-өлгенше ынтымағымыз жарасып, өмірілік дос болып кеттік.

Ташкентте оқып жүргенде, Өтебаймен бірге Қауыншыға да бардым. Әкесі сол жылдардың өзінде қартаң кісі көрінген. Бәлкім, біз бала көзімен қарадық па, болмаса шын мәнінде кәрі кісілер ме, маған ол жағы әлі күнге қараңғы. Әйтеуір, бәрі бір байға жалданып, ас-суын әрең ажыратып отыр екен. Әкесі етік тігетін шебер еді. Өтебайдың да қолы епсекті еді ғой. Интернатта жүргенде талай рет етігіміздің кеткен жерін тігіп берген. Қисық мойын бір ағасы болатын. Оның кейінгі тағдырынан бейхабармын.

Интернатта оқып жүргенде Өтебай бір күні күйіп-жанып қатты ауырды. Есін бірде біліп, бірде білмейді. Үш-төрт бала көтеріп оны емханаға алып бардық. Дәрігерлер қарап:

— “Тип” екен десті.

Біздің жанымыз түршікті. Өйткені, ол жылдары “типтен” тәуір болған адамды естіген емеспіз. Ал, өліп жатқан адамдарда қисап болмаса керек. Күнделікті үйреншікті жағдайдай көрініп кеткен.

Үмітіміз үзіліп, Өтебайды дәрігерге тапсырып, басымыз салбырап интернатқа қайттық.

Шыдай алмай ертеңіне таңертең қайта келдік. Өтебайдың жағдайын білмекпіз.

— Жолдастарың өліп қалды, — деді дәрігер. — Денесі сарайда жатыр.

Денесін көрейік, Үоштасайық деп, сарайға кірдік.

Мәйіттерді аралап, Өтебайдың денесін таптық. Кісі өлімі көп болған ба, үстін мәйіттер басып қалыпты. Оларды аударып тастап, Өтебайдың денесін суырып

алдық. “Ой, бауырым!” — деп, құшақтап жыладық. Көрістік. Байқасақ, денесі жылы секілді. Тірі деуге дем жоқ. Үйіріліп-төңкерілген ылғи жас балалар досымыздың жаны шыға қоймағанын аңғардық. Жүгіріп дәрігерге келдік.

— Ойбай, ағатай, Тұрманжанов тірі екен. Алдырып емдей көріңіз.

Дәрігерді көндіріп, “өлген” Өтебайды көтеріп ауруханаға кіргіздік. Өтебай жарық дүниеге қайта оралды. Әуірім-тәңірімен тірі қалып, бірсыпыра емделіп, жазылып ауруханадан шықты...

Қазақтың көрнекті ақыны Өтебай Тұрманжанов бала кезінде осылайша бір өліп-тірілген еді. Комиссия құрылыпты. Жақсы болыпты. Біз енді оның не өмірін тірілтеміз!

Сөзінің аяғын салмақ сала түйді ғалым.

Қазақ әдебиеті тарихын ойлап өскен, таланттар тағдырын ойлап өткен қадірменді қарт ғалым, аяулы ағаның бұл сөздері /бұл 1983-жылы еді. Қ.Е./ кейінгі ұрпаққа, оның ішінде маған тапсырған бір аманатындай естілді. Бұл күнде өз адам — Бейсембай Кенжебаев та жоқ арамызда! Аманат жүгі қашан да ауыр. Хал-хадарикал аманат орындалуға тиісті. Еңбек осылай жазылды.

Иә, бұл аяулы аға, қадірменді ұстаз тапсырған аманат еді...

ӨМІРБАЯН ӨРІМДЕРІ

“БӨГЕН, МЕН СЕНІҢ БАЛАҢМЫН!”

Ақын архивін ақтарып, артында қалған әдеби мұрасын қарап отырмыз. Сарғайған қағаздар. Мақал-мәтел түзілген оқушы дәптерлері. Арабша жазулар. Қолжазба, тасқа басылған материалдар. Өмірбаян өрнектері, шығармашылық деректері. Жоспар-жобалар. Мақсаттар. Армандар. Ойлар. Хаттар.

/Жазушының Мерлан есімді ұлы әкесіне деген перзенттік сағыныспен жазу столына мұңдылау көзбен қарап қояды/.

Ойлап отырсақ, сонау жиырмасыншы жылдардан бері қарай ақын тағдыры жөнінде, кезең-кезеңдегі жинақтары хақында, зарықтырып жеткен, тарықтырып келген

мүшелтойлар тұсында азды-көпті жазылған мақалалар, жақсы-жақсы тілектер бар. Тереңдеу бойлап, кемерлілеу ойлап көрсен, күні бүгінге дейін Өтебай Тұрманжановтың шығармашылық өмірбаяны жүйеленіп жазылмағанына көз жеткізесің. Өкінішті. Өкінетінің — әдебиетте Өтебай Тұрманжановтай тұлғалы дарындар көп емес қой. Ал, аға буын санатында еңбекпен өмір кешіп өткен Өтекендердің күні бүгінге дейін шығармашылық өмірбаянын түзбеген болсақ, кейінгі буын өкілдеріне қашан оралмақпыз? Ендеше ақын архивінен алынған деректерді пайдалана отырып, оның шығармашылық өмірбаянын кеңірек әңгімелеуге тырысайық.

Қазақ халқы сахараны еркін жайлады. Жаз Сарыарқаға көшетін қазақ суық түсе малын жая жүріп Сырдария жағасына құлайды. Жылда осы. Жаңылмас дағдыдай қазақтың пешенесіне жазылған осындай өмір салты жиырмасыншы ғасырдың басына дейін келді. Ғажап романтикаға толы осындай өмірдің сарқындысын көріп, сарқытын татқандардың бірі — Өтебай Тұрманжанов болар, сірә.

Өтекен туған өңір кезінде алты алаштың ақ ордасына айналған, қасиет дарыған — Түркістан уәлаяты.

Кезең-кезеңде қоғам бойына өзгеріс енеді. Сол өзгеріспен бірге адамзат өміріне де сан алуан жаңа құбылыс сіңеді. Оңтүстік өңірі қазақ елінің ішінде алғашқылардың бірі болып отырықшылыққа ден қоя бастады. Ел егіншілікті кәсіп етті. Диханшылық шарты — өзен, көлді сағалай, ағын суды жағалай қонып отыру. Оңтүстік өңірінде әрісі Әмудария, берісі Сырдария — халықтың қастерлі анасына айналған. Алып дариялардың өзі басын асқар таулардан алып, жол-жөнекей өзендерден күш қосып арналанып, арқаланып ағады. Жол-жөнекей елге ырыс дарытып ағады. Оңтүстік өңірінде ертеде өзендер, бұлақ-көздер, айна-көлдер өте көп болыпты. Соның көбісі қазір қариялардың сағынышты естедіктерінде ғана аты сақталған, ал өздері дүние бетінен ғайып болып кеткен. Төсін күн сүйген түстік өлкесінің әзірге әлсіреп, шылжырап аққанымен сақталып келе жатқан өзендерінің бірі — Арыс, бірі — Бөген. Кезінде андыздаған аңыз, әсем әнге арқау болған бұл қос бұрым секілді қатар жатқан өзендердің қазіргі халі кісі қызыққандай емес, қайта кісі қынжылғандай.

Міне, сол аты аталған Бөген өзенінің бойында

Өтебай Тұрманжанов өмірге келді. Ресми құжаттарда ақын 1905-жылы туған деп көрсетіледі. Ал, өзінің жазбаларында 1904-жылы желтоқсанда тудым дейді ақын. Ақынның туған жылы ғана емес, ауданы да әр жазбада әрқилы айтылып, әрқилы жазылады. Архив жазбаларына ден қоялық: “Мен 1904-ж. декабрь айында, осы күнгі Шымкент облысының Арыс ауданында жатақ-кедей семьяда туылыппын”. /“Өтебай Тұрманжанов” аталатын жазба/ — деп жазады. Орыс тілінде жазылған өмірбаяндық жазбасында: “Я родился в декабре 1904 года в местечке “Жалгиз-агаш” на берегу речки Боген на территории Арысского района Южно-Казахстанской области в семье бедняка земледельца” /“Автобиография”/ — деп тәптіштей баяндайды. Ал, ақын туған аудан бірде Арыс, бірде Бөген, енді бірде Ордабасы аталуында мән бар. Оның себебі — Өтекеңнің кіндік қаны тамған “Жалғызағаш” ауылы орналасқан аудан атауы қайта-қайта өзгерумен келеді. Жаңаша айтсақ, қазір ақын туған жер Оңтүстік Қазақстан облысының Ордабасы ауданына қарасты.

Ақын жарық дүниеге келген кез қос ғасырдың тоғысы. Бұл — әлеуметтік-экономикалық жағдайдың да барынша шиелініскен кезі. Бұл — әдебиет, өнер дүниесінің де қайшылықты ағымдарға толып, жаңа бағыт іздейтін сәті. Алыс қазақы ауылдарға жер-дүниедегі жаңалық атаулы кешігіп жететін кез ғой ол. Сондықтан, Өтебай Тұрманжанов дүниеге келгенде “Жалғызағаш” ауылы қойшы қойын бағып, диқан кетпенінің жүзіне қарап еңбегін сауып, кеш болса қисса-дастан оқытып, тіршілік кешіп, мамыражай жатса керек. Кезінде Бөген жағасында “Жалғызағаш”, “Күлтөбе” секілді ауылдар болған. Жалпы, Өтекең туған бұл өңір ежелден қазақтың қан біріктірген, халық қамын жеп хан сайлаған, үш жүздің ынтымағын ойлап жиын өткізген Ордабасы секілді тарихи, аса қадірлі мекен еді. Бөген өзенінің қос өңірін алып Орта жүздің қоңырат руы жайлар еді. “Жалғызағаштан” Өтекең шықса, “Күлтөбеден” қазақтың қамын тұтас жеген қадірлі ғалым Бейсембай Кенжебаев шыққан. Бірі Тіней ауыл, келесісі Ақболат ауыл атанып қатар отырған. Ол ру-рудың ауыл-ауыл болып шоқ-шоқ қоныстанып отыратын қаймағы бұзылмаған кезі ғой. Демек, бұл қатар қонған екі ауыл қыз алысып, қыз берісіп құда-жекжатқа айналып, мидай араласып

кеткен. Одан өрген ұрпақтың нағашылы-жиен болып өзіл-қалжыңы жарасады. “Әкесі құрдастың баласы құрдас” — деп, жастардың қариялармен қалжыңға барып қалар сәті осы! Ат шаптырып бәйге беріседі, ойын-сауықты жарысып өткізеді. Ру намысын жыртысатын кездері де аз болмаса керек.

Қысқасынан қайырып айтқанда, Өтекең туған Бөгенде балалық шақты әсерге бөлейтін сұлулық дүниесі жеткілікті. Ол — сылаң қағып сылдырап ағып жатқан Бөген өзені. Қол созым жерде Арыс өзені. Екі өзеннің арасы толы құлақ түрсең сөйлеп қоя берер тарихи төбелер, исі қазаққа қатысты қара ордалар. Жазық алқап шоқ-шоқ жиделік, шағын тоғай бұл өңірде бұрын жиі кездесетін.

Бала Өтебай жарық дүниеге келген Тұрманжан шаңырағы жоқ-жітіктеу болыпты. Есесіне әкесі “темірден түйін түйген” дерліктей қолы өнерлі, шебер, ісмер кісі екен. Әкесінің бұл қолөнері Өтекеңе де өтіп, қиын-қыстау кезеңде пайдасы да тиіпті. Жоқ-жітіктеу шаңырақта өскен бала жастай бейнет кешеді, бұғанасы бекіп, қабырғасы қатпай еңбекке араласады. Ауылдың қозы-лағын бағады, жастайынан жалшылықта жүреді. Өтебайдың балалық шағына да қатысты кәсіптер бұлар! */Тіпті бай, кедей деп жатпай-ақ мал бағуды ауылдың бар баласына тиесілі бір көсіп десе де жарасады/*. Жас Өтебай да ауылдың қозы-лағын баққан, тарысын қорыған, көршілес орыс поселкесінде бай қолында жалшылықта болған.

Өтекең түрлі міндет орайында өзінің өміріне қатысты өмірбаяндық әңгіме, шығармашылық сыр жазбаларын қалдырған екен. Абзалы, ақынның өзін тыңдаған. *“Менің сегіз-тоғыздағы кезім. Ауылымыз Бөген дейтін шағын өзеннің жағасында отыратын, көшпейтін, кедей жатақ ел. Көбінесе жер жыртып, егін егін күн көреді. Шөлге ептеп бидай, сулы жерге жүгері, тары, қауын егеді. Бес-алты ешкі, жекелеген сиыр-түйені егін арасына жаямыз, бірлі-жарым мінерлік атты арқандап бағамыз. Ешкі деген мал сұғанақ қой, егінге түсіп кетсе, қорықшылардан таяқ жейміз. Қорқатынымыз аспандағы Құдай емес, ауылдағы қорықшы.*

Тары бас тартып, қызыл тұмсық болып пісе бастады-ақ, ойдағы-қырдағы торғайлардың бәрі жабылады. Бізге жұмыс табылады. Таңның атысынан күн батып, қараңғы түскенше айқай салып нағыра қағып, сақпан

атып жанталасып жатқанмыз. Тары қорыған балалардың ащы айқайлары бір-біріне ұласып, тарылық тоғайдың іші у-шу, азан-қазан болады да жатады. Жүгері пісер кезде қарғалармен алысамыз. Сол қарға қауынның жауы. Қауын желі тартып, түйнегін жасыратын болғанша, ортасына қарақшы байлап, қарғаны қаймықтырамыз, қауынды қоримыз.

Ал, қауынның піскен шағы — балалар тойы. Үлкендердің де пейілі кеңейген ағыл-тегіл тоқшылық. Келгенге жарылып, кеткенге артылып беріліп-ақ жатқаны. Береке — мереке — молшылық. Қауыннан қақ тілінеді. Қауынқұрт қайнатылады. Тары орылады, жүгері жиналады. Кедей-жатақтардың қыс қамы осылай істеледі” /“Іздеген арманына жетеді екен” — деген қолжазбадан/.

Міне, ақынның балалық шағы осындай төсін күн сүйген оңтүстікте, осындай табиғатпен тілдескен жағдайда өткен. Абайлап оқып, ойланып қараған кісіге бұл жолдарда ақынның бала шағында /сегіз-тоғыз жасар кезі/ жоқ-жітіктен бейнет кешкені де аңғарылар еді. Ол бейнет қана ма екен, ол баланы еңбекке ерте араластырып, еңбекпен тәрбиелеу ғой. Сонымен бірге “у-айт” — деп айқайлап тары қору, түн баласына қорық арасына қону, айлы түн астында жатып қиял қыдыртып аспан әлемімен сырласу бала қиялына қанат бітіретін ғажайып көріністер. Әрі ол кездегі тың жерге төрт-бес жыл сақталған, бапталған асыл тұқымнан егіліп, өсіп-өнетін дақылдар бүгінгі тозған жерге азған тұқымнан егіп алатын өніммен сірә да салыстыруға келмейді ғой.

Ал, күндіз Бөген суына шомылу, жар жағалап қызық қуу, суда жалақ ойнау, түнде ақ сүйек ойнау ше? Бұлардың бәрі ауыл балаларының пешенесіне ғана жазылған, ертегіге бергісіз ғажайыптар ғой. Бұл — бала Өтебай бастан кешкен қызықтар. “Өзім туралы әңгіме” аталатын деректі жазбасында ақын осындай балалық аңсарлы сәттерін тамылжыта әсерлі баяндайды: “Күн қыңып, ыстығы аздап басылған соң, өзімнің ежелгі досым Қасен екеуміз инеден иіп жасап алған қармағымызды алып, Бөгеннен балық аулаймыз. Айна секілді дөңгелек мөлдір айдынды иірімнің ортасындағы отау үйдің орнындай аралшадағы жасыл құрақ пен қарақошқыл қоганың аясында аққудың гүлі дейтін әдемі ақша гүлдер өседі. Халық мұны “тұңғиық” деп те атайды. Бұл тазалықтың, адалдықтың бейнесі — “аққудың ақшагүлі” —

деп халық есіркеп ешкімге жұлдырмайды, аяйды. Біз Қасен екеуміз балық аулаудан гөрі, аралдағы аққудың ақшагүліне көбірек ынтыға қарап, тамашалаймыз.

Бөгеннің жарын жағалап құстар ұя салады. Ұя салған көгершін, көк қарға, қарлығаштар жұмыртқасын басып, балапанын ашып, оны ұшырғанша жар басында отырып, балапандарын шырылдап қорғаумен болады. Ана дегенді қойсаңшы! Біз Қасен екеуміз оларға жанымыз ашып, бұзақы, сотанақ балалардан, қара құс пен қаскүнем жыландардан ара түсіп қорғайтынбыз. Тентек балаларға “құс ұясын бұзсаңдар, үйлерің бұзылады” — деп шошытып, қорқытатынбыз. Құс екеш құс та жақсылықты сезеді ғой. Қасен екеумізді аялап арқамыздан қаққандай, қарлығаштар кейде басымыздан, кейде қасымыздан қорықпай зып етіп айналып өтетін” — деп еске алады ақын.

Осындай табиғат аясында өскен баланың ақын болмауы тіпті де мүмкін еместей-ау, асылы. Өтебай да ақындық тағдыры үшін осындай балалық шақ әсерлеріне белшесінен қарыздар болса керек.

Адамның балалық шағы қайталанбас әсер ғана емес, кейін еске алудың өзі қорқынышты қатер де ғой. Қастерлі балғын шақта басқа түскен қатер жөнінде әлгі өмірбаяндық жазбасында былай әңгімелейді: “Қасен менен бір-екі жас үлкен, бойшаң, шымыр, әрі күштірек болатын. Күрессе жықпайтын баласы жоқ. Ол Бөгеннің таза мөлдір суына сүңгіп, айдынды иіріміне кең құлаш ұрып жүзуді де жақсы көретін. Маған апам суга түсуге рұқсат етпейді. Онда менің алтыға жаңа шыққан кезім. Суды кешуге де жүрексінем. Жүзуді атымен білмеймін. Бір күні аспан айналып жерге түскен өте бір өзгеше ыстық күн болды. Дала өртеніп жатқан сияқты, жалынның иісі шығады. Торғай біткен шиқылдасып бұтаның көлеңкесіне таласып, қарғалар қалбаңдай ұшып жар көлеңкесіне тығылып жатты. Қасен жейдесін шешіп қолына алып, Бөгенге қарай жүгірді. Үлкендерден, апамнан жасырып, оның артынан мен де жүгірдім. Қасен жүгірген бойы дамбалын аяғының басынан сыпырып тастады да, суга қойып кетіп, сүңгіген бойы Бөгеннің арғы жағасынан бір-ақ шықты. Ет қызумен мен де көйлек-дамбалымды үстімнен сыпырып тастай салып суга көзді жұмып күміп ете қалыппын. Сонан соң судың жағасында жатқанымды бір-ақ білдім. Қасен мені ажалдан алып қалыпты” /Сонда./ Міне, балалық жазы!

Кейін балаларға жыр баптаған айтулы ақын болып

қалыптасқан Өтебай балалығының кейбір есте қалған ерекше сәттері осындай! Алайда, біз ақынның бала көңіліне әсер ғана ұялатпай, әсем әуез, қайталанбас саз ұялатқан — жыр тыңдаған сәттері жөнінде әлі ештеңе айта қойған жоқпыз.

Байырғы қазақ ауылының бір күні әсем әнсіз, көсем күйсіз, жорға жырсыз өтпесі әмбеге аян. Бала бойындағы нәзік көздерді ашып, нәзік сезімдерді оятқан осы ұлттық өнер үлгілеріне қалай жолықты ақын? “Қапта азық, азын-аулақ малға деген шөп-сабан жинап алған жылы жатақ елдің көңілі көтеріңкі болады. Күтерлік малдары аз, шаруасы шағын болғандықтан, қыс айларында көбінесе қолдары бос келеді. Үйі кеңдеу, жарығы молдау үйлерге кезек жиналып, аузының ебі бар жігіттерге ән салғызып, домбыра тартқызып, өлең айтқызып, өзінше думан құратын. Көбінесе қисса оқытындарға қисса оқытып, қисса тыңдаумен уақыттарын өткізетін” /“Іздеген арманына жетеді екен”/ — дейді ақын бұл жөнінде. Жырқұмар думаншыл қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-салты, балаларға жырмен тәрбие берер халықтық педагогикасы. Бала Өтебай өнеге алған, өнер сабағын алған мектептің бірі, міне, осындай!

“Менің әкем осы жатақ ішіндегі қолы епсекті, өнерлі кісінің бірі еді: етік те тігетін, ер де шабатын, қамшы да өретін, тіпті ойлағанының бәрін істейтін қолы сүйменді адам болатын. Сондықтан, айналасындағы ел оны “Ұста” — деп атап кеткен. Қолы өнер сүйсе, көңілі сөз сүйетін адам болғандықтан ба, әлгіндей сауықты жиындар біздің үйде де жиі болатын” — дейді одан әрі ақын әлгі жазбасында.

Асылында, өнер тектес, білім-білік ағайынды ғой. Қазақ ұсталықты қарапайым күнкөріс қаракетті кәсіп көрген. Шынтуайтында, қазақтың қолөнері — бай өнер, қолөнер — өлең ғой. Қамшының әрбір өріміне сиқырлы құпия тығылып, ал оны ашу, өрнекке айналдырып өру үшін ұста қиялын сан-саққа жүгіртіп отырады емес пе? Бәлкім, генетикалық тұрғыдан қарасақ, Өтебай бойындағы дарын көзі — сол ұсталықта, сол қазақтың байырғы қол өнерінде жатқан шығар.

Мейлі өз әкесі жайында айтсын, мейлі балалық базарын бірге өткізген Қасен досы жайында жазсын. Өтебай Тұрманжанов, әйтеуір, қазақтың қара өлеңінің күдіреті мен “темірден түйін түйген” зергер ісін, халықтың қолөнерін сабақтастыра, өзара байланыста

әңгімелейді. Бәлкім, ақын жазбаларына жүгінуіміз көбейіп те кеткен шығар-ау. Сөйте тұра, ақын архивінен алынған жазбалардың біріне саналы түрде тағғы ерік беруге тура келеді. “Ол /Қасен. Қ.Е./ өте дарынды бала еді. Бір мезгіл ескі мектептің есігінде отырып зеректігі сонша, бас-аяғы екі-үш айдың ішінде хат танып алып, жұртқа әндетіп “Қыз Жібек” қиссасын да оқып беріп жүрді. Мен Қасен әндетіп оқыған “Қыз Жібекті” үлкендермен бірге тыңдай-тыңдай, бастан аяқ жаттап алғаным бар. “Қыз Жібек” қиссасын қолыма алып, бетін ашып отырып, балаларға сан рет саулатып “оқып” бергенім бар. “Саған молданың алдын көрмей-ақ оқу дарып кетті ме?” — деп, балалар таң қалатын. Өсе келе Қасен өз әкесіндей темірге тіл, жансызға жан беретін шебер зергер болып та үлгерді. Оның қолынан шыққан үзбелі сырғаға, бедерлі ілгекке, көзіне қондырған тасы жанып тұратын жүзікке, жылан бауыр білезікке жұрт таңырқап қарап тоймайтын.

Көбінесе қыс кезіндегі ауыл әншілерінің салған әні, жыршыларының айтқан жыры, өзіміздің Қасеннің әндетіп оқитын “Қыз Жібегі”, барлық балалар болып жиналып алма-кезек айтатын тап-тамаша ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар мені бала шағымнан сөзге үйретті. Балалармен “Хан алшы”, “Шекем тас” ойнап отырсам да, бір құлагым үлкен ақсақалдардың сөзінде болатын. Кейін менің жазушы болуыма да жол тапқан осы сөз құмарлық болуы ықтимал” /“Өзім туралы әңгіме”/.

Өзіне үлгі етері де, кейінгі көкөрім балаларға өнеге тұтары да — Қасен досы. Ал, Қасен досы әрі көздің жауын алатын, көрген кісі таң-тамаша қалатын небір ғажап зер істерін жасайтын ісмер, сонымен бірге жыршы, күйші, сыбызғышы. Өтебай Тұрманжанов, әсіресе, алдындағы қиссашы Әнтай ағасына, ұдайы қасынан табылатын Қасен досына бала шақта көп еліктеп өссе керек. Бұлардың есімін ақын әрдайым ерекше ілтипатпен қастерлей еске алады. Көңілі қарыздар жағдайды жасырмай айту — ол да бір кісілік белгісі-ау.

Ауылдың адал жанды аңқау уыз баласының бойында өнерге деген ықылас осылай оянды, табиғаттан түскен дарын дәні осылай бұр жарып, шешек атты.

Әңгімені тап осы жерде сәл тоқтата тұрып, оқушыға бір сырды аша кетуді жөн көреміз. Байқаған кісіге біз бұған дейін Өтебайдың бала шағын, детальдарға дейін зер салып тәптіштей баяндадық. Бала шақтың

қайбір қыры қалтарыста қалып қоймаса деген оймен ақынның өзін де көбірек сөйлеттік. Мұнда не сыр бар? Енді осыған келейік.

^к Қандай жанның да бала шағы — болашағының бастапқы пәлсапалығы. Кім-кімнің де ат жалын тартып азамат жасына келгенде оның қандай адам болмағы, қандай биік-тен көрінбегі — оның балалық шағындағы алған әсер-байлығына, бала шағында бастан кешкен оқиға байлығына әмсе көп байланысты. Оның үстіне Өтебай Тұрманжанов, негізінен, балалар ақыны. Бала шақта алған әсері аз адам жазушы бола алмайды. Әсіресе, балалар жазушысы бола алмайды бала шақтың әсерін бойында сақтай алмаған адам. Сол себепті, балалар ақынының бала шақ әсерін баяндағанда, авторға көбірек ден қойып, оның өзін молынан сөйлетуге тура келеді.

Әрі ұзақ келтірілген мысалдардың қай-қайсысы да ақын архивінен алынып, тұңғыш рет пайдаланылып отыр. Тың дерек оқушыға ақын өмірбаяны мен шығармашылық шеберханасының кілті ретінде еркін сөйлесін деп ойладық. Ең бастысы, күні бүгінге дейін ақынның шығармашылық өмірбаяны түзілмеген. Ақын жазбаларын етектеілеу пайдаланған себебіміз, міне, сол себептен.

Ал, ақын балалығын тәптіштеген себебіміз — ақынды тұлғалаған өмірлік құбылыстарға жете назар салу. Балалық уыз көңілде ақындық сезімдерді оятқан факторларды айқындау.

Біз бұған дейін Өтебай балалығының әсерге бөлеген тұщы сәттерін әңгімеледік. Алайда, адам өмірі бірыңғай қызықты, қуанышты, бақытты сәттерден ғана тұра ма? Әрине, жоқ. Өтебай да өз тұрғыластары қатарлы өмірдің ащы зардабын Бөген бойында өткен бала шағында-ақ сезе бастаған. Өмір ауырпалығының біразын бастан кешірген.

Өтебайдың ағасы Темірлан ауылында бір орыс байына жалданып, мал бағыпты. Ал, Өтебай ағасына жәрдемші бала. Елге жұт келмесе “жазғы жуынды қысқа қатық” дегендей, жаз диқаншылықты, қыс жалшылықты кәсіп етіп, бір-бірін сүйей жұтамай күн кеше беруге болар еді. *Әттең, 1917-жылдың жұты келді де, жұрттың малын бір боранда қырып салды. Қауіп-қатерсіз отырған бейқам жұрт қолындағы азын-аулақ малынан ажырап, таяғын сүйретіп қалды. Бұл жұт жөнінде Өтекең архивінде бірі орысша, келесісі қазақша екі жазба бар. Соның*

бірінде ол: “1917-жылы елді орнынан қозғаган тілсіз жау — ашаршылық — түсі суық “жылан жүт” әлі көз алдымда — деп жазды. — Ұзаққа созылған қаһарлы қыс, бұрынды-соңды шөп жинап үйренбеген жұрттың азын-аулақ аша тұяғын қырды да салды. Көгенін ұстап, көкке қарап қалған халық қалалы, қыстықты кәсіпкер жерлерден, тарықпайтын тамыр тартып отырған диқанды елдерден талғажу іздеп, ата мекенінен ауып, босып кетті. ...Тас жүрек мейірімсіз аштық әй-шәйге қаратпай әлдеқайда айдаган жұрттың балалары жыласып айырылысты. Кетіп бара жатып Бөгенге қарап көзімнің жасын іркіп алам. Кәсіпкер зергердің баласы менің Қасен досым өзіміздің Бөгенде қалды. Үйіне сүйеніп көңілсіз тұрып “сен де қал” — деп, маған қолын бұғады” /“Өзім туралы әңгіме”/.

Қамсыз отыратын қазақты қашаннан қияннан келіп қырып салатын жұттың бір суретті көрінісі міне осындай! Талғажу іздеп, туған жерден тарыдай бытырап кете барды. “Алды жөн, арты соқпақ” атауға болатын белгісіз сапар. Әкесі, шешесі /өгей анасы/, ағасы, қарындасы, өзі — бесеуі туған жерден ауа жолға шыққанда бала Өтебай жүрегіндегі қимас сезім де Бөгенге арналғанын қараңыз. Олай болуы заңды да. Өйткені, Бөген — ақынның туған жері, шаранасынан тазартып жуған өзені. Өйткені, Бөген өзені — балдай тәтті балалығының серігі. Әсершіл көңілді оятқан, әсемдікті сезіндірген, тұшындырған қасиет көзі. Бала бойындағы ақындықтың анасы — осы Бөген. Оның бойындағы дарын дәні — осы Бөгеннен, сылқым сұлу өзеннен өнген дән. Бала Өтебай сол кетіп бара жатқан сапарында көңіліне Бөген жайлы өлең түйіп, ойша өлең жұптап бара жатқан болуы керек. Ол өлең, бәлкім “Бөген, мен сенің балаңмын” аталатын мына өлең болар.

Бөген, Бөген, Бөгенсің!
Балдай тәтті өзенсің.
Балдай тәтті суыңды,
Балама болсын дегенсің...
Бөген, мен сенің балаңмын,
Жас гүлімін жағаңның
Жазыңның жаршы бұлбұлы,
Жырымын жаңа заманның.

Алдымыздағы өлеңнің қашан жазылғанына қарамас-тан, туған жеріне деген ақын бала көңілінің іңкәрлігінен жаралған осы әзіз туындыны оның тап сол сәттегі жан сезімімен сәйкес қараймыз. Ақын қайда, қан-

дай жағдайда жүрмесін, осы өленді айта жүрген шығар. Расында, туған жеріне келе жатып та, туған жерінен кетіп бара жатып та айтуға болатын өлең-ау, шіркін!

ТОҚ ҚАЛАДА – АШ БАЛА

Ұйқыдағы қазақ сахарасына талып бір дүмпулер жетіп жатты. Өзі жарық дүниеге келген ғасыр басында Түркістан-Арыс арасына теміржол тартылыпты. Ол жол — өмірдің күретамырына айналып тұр. Ресейде күрес-көтерілістер болғаны, ақ патшаның тақтан құлағаны Оңтүстік өңіріне дүңк-дүңк естіліп жатты. Қоғам бойындағы өзгерістер көбіне елге қиындық ала келеді. Қоғам бір кезеңнен екінші кезеңге өтерде ел ашығады, тарығады. Халық бейілі тарылады. Қылдай қымбатшылық етек алады. Жайшылықтағы ынтымақшыл, қонақжай дарқан мінез далада қалып, енді әркім өзіне тартатын, басын сауғалайтын күнге тап болады. 1917-жылы төңкеріске ұласқан көтерілістер Оңтүстік өңіріне жаңалық болып жеткен шығар-ау. Ал, онымен қабаттасқан қатаң қыс, қысымды жұт болып та жетіпті. Бөген ауданының халқы, Жалғызағаш ауылының адамдары дүр көтеріліп, бас сауғалады. Тамақ іздеп тентіріп кетті. Профессор Бейсембай Кенжебаев мемуарлық жазбаларын оқысаңыз да, Өтебай Тұрманжанов өмірбаяндық әңгімесін оқысаңыз да, ел ішінде жайлаған аштық, көбейген ұры-қарыны көресің.

Қол епсектігімен күн көріп отырған Тұрманжан әулеті туған жерден алыстап кетуді сірә да ойламаған әуелі. Жалғызағашта етік жаматып, ер-тұрман істетерлік кісі қалмаған соң, ұсталықтан қайран кеткенін білген әке көрші жатқан Темірлан селосына көзін тігіпті әуелі. Онда орыстар тұрады. Ежелден отырықшы ел қордасынмен қыстан аман шыққанын орыс байына жалданған үлкен баласынан есітіп-білді. Енді сол ұлын сағаламақты ойлап, үй-ішімен Темірланға көшіп барды. Елді мекенде ұсталық жасауды ойлады. Өтебай болса да ағасына көмекші. Айналадағы қазақ ауылдарынан береке қашқан соң болмайды екен бірақ. Орыс байы да ауырсынады Тұрманжан әулетін іске пайдаланып, ас-суын ажыратуды. Ауыл-село тұрғындары да етік жаматып, зергерлік бұйымдарын соқтыра қоймайды. “Ораза-намаз тоқтықта” дегеннің кебі келді. Көзі

ашық, көңілі ояу Тұрманжан қарияның ендігі беталысы — Арыс қаласы. Оған тартылып Түркістаннан темір жол жеткен. Шойын жолмен бірге жаңа кәсіп те келсе керек. Екі ұл, бір қызын алып, Тұрманжан қария елу шақырым жердегі Арысқа келеді. Мұнда да жағдай мәз емес екен. Бір апта етікшілік еткен Тұрманжан түңіліп келді үйіне. Табысы бала-шаға асырауға жетпейді. Тіпті, жұтқанда жүк болмайтын түрі бар. “Ташкент — нанды қала” деген аңыз әңгіме тараған ел ішіне. Арыс халқы да Ташкенге кетіп жатыр. Енді осы лақапқа ден қойған аш-жалаңаш Тұрманжан әулеті жүк вагонына жармасып, “нанды қала Ташкент қайдасың?” — деп тартып отырады. Адам таситын арнайы поезд емес, жүк тасымалдайтын состав асықпай, алты сағат жүретін жерге бес-алты күн қона жүріп жетеді.

Тұрманжан әулетін Ташкенге жетелеген бір жағы соқыр сенім, мәжбүр еткен — аштық. Сонымен бірге “көппен көрген ұлы той” — деген тәуекелшілдік. Әрі бір үміт оты да жылтылдап жатты отағасы ішінде. Бірсыпыра ауылдастары кеткен Ташкенге. Әйелінің бір туған інісі — Нұрғожа да кеткен Ташкенге. Соларға арқа сүйер, солар көрген күнді көреді-дағы. Әлқисса, сонымен Тұрманжан әулеті Ташкенге келді. Алғаш кент көрген, алғаш ұлы қаламен, оның халқымен бет-бет келген баланың алған әсері мынадай еді: *“Менің кілең тастан қаланған тас бауыр қаланы бірінші рет көруім. Адамдары да тас мінезді ме, қайдам, кісімен амандаспайды. Сәлем берсең, алмайды. Мейірімсіз, мелшиіп өте шығады. Кісіге жылуы жоқ. Біздің қонақ күткіш ауылымызда жұрттың бәрі бір-бірімен жарқылдап амандасып жататын. Мұнда аштық айдап келген жат меймандарға ешкім жылы қарап сәлем бермейді, сәлемін де алмайды. Тіпті, адам деп көздеріне де ілмейді. Нақ осы жерде өзімнің Бөгенім, жолдасына жаны ашығыш Қасен досым есіме түсіп, әке-шешеме білдірмей жылап та алдым солқылдап. Кең Ташкенге сыймай, тұрақ таппай, табанынан тозған әке-шешем ақырында Ташкеннен 15-16 шақырым жердегі бір жамағайынын сұрастырып жүріп тауып алып, сонда барып, бір байға тамағы үшін жалшылыққа жалданды. Мені Ташкен қаласында бір армян байының жекеменшік наубайханасында нан жапқыш болып қызмет істейтін шешемнің туган інісі, нағашым Нұрғожа Тұрысбеков — “менің қасымда жүріп нанның қиқымың теріп жесе де аштан өлмес” — деп алып*

қалды. Мен Нұрғожа ағама шамам келгенше көмектесіп, отынын жарысып, суын тасысып қала бердім. Көп ұзамай армян байы наубайханасын жауып, нағашы ағам Нұрғожа өз ықтиярымен қызыл әскер болып жаңа совет үкіметін жақтап — байларға-ақтарға қарсы бойына құрал-сайман асынып көкіректі керіп, сұр шинель киіп, соғысқа кетті” /“Өзім туралы әңгіме”/.

Арқа сүйеген нағашы ағасы соғысқа кетті. Неге кетті? Жазушының келесі жазбасына /“Автобиография”/ қарағанда, Нұрқожаның қызылдарға бүйрегі бұрады екен. Ал, оның осы көзқарас-бейілін аңғарып қалған армян байы жұмыстан қуып шығыпты. Ері Қызыл Армияға аттанған соң, Өтекеңнің нағашы жеңгесі өзге біреуге тұрмысқа шығып кетіпті. Қарап отырсаңыз, бала Өтебайдың алдынан бірыңғай бақытсыздық кездесіп отырған. Бала кезден құлын-тайдай шұрқырасып бірге өскен Бейсембай Кенжебаев “Өтебай №14 мектеп-интернатқа келгенге дейін бір мектепте оқып, сауатын ашып келгендей еді” — дейді. Асылында: Өтебай ауылдан кеткен соң, мектеп көрмеген секілді. Ал, хат білуі, жоғарыда өзі айтқандай, зерек көңіл ісі болса керек. Өйткені, ақын ешбір жазбасында Ташкентте №14 мектеп-интернатқа дейін мектепте оқыдым деп жазбайды. Мектеп-интернатқа дейінгі тіршілігі — көше кезбелік, қайыршылық болыпты ақынның. Сөзіміз дәйекті болуы үшін тағы да ақынның өз жазбасына жүгінейікші. “Өзім туралы әңгімеде” ол: “Менің ересектеу болып, есімді біліп қалған кезім. Екі-үш күн нағашымның үйінде болып, қораға келіп жүрген аш-жалаңаш, панасыз балалармен танысып, оларды өзіммен бірге қондырып, аштан өлмеу үшін солардың қылығын үйреніп, тобына қосылдым да кеттім” — деп жазады. Одан әрі аянышты өмірін: “Көше баласы болып көп жүрдім. Әбден қатайып алдым. Маңдайдан ешкім сипай қоймайды. Біреудің суын әкеп беріп, біреудің отынын жарып беріп, тіпті біреуге жүк станциясынан ебін тауып сексеуіл, көмір әкеп беріп, қатқан нанын жеп, қалдырған көжесін ішіп, жан сақтап жүре бердім” — деп сипаттайды.

Ақынның осынау жазбаларын оқып отырғанда, бір жай еске түседі. Қоғам аласапыран күй кешіп, үкімет алмасып жатқан бұл жылдары ашыққан қазақтар “Ташкент — нанды қала” — деп Ташкентке ағылғанмен, ондағы жағдай да мәз емес-ті. Көзкөргендердің ауызекі әңгімесіне қарасақ та, әйтпесе, қариялардың мему-

арлық жазбаларына үңілсек те, жалаң лақаппен Ташкенге бала-шағасын ертіп ұбырып-шұбырып барып, аштан қырылған қазақты көреміз. Ташкен — нанды қала дегенде, ол жергілікті, бұрыннан қордасыны бар өзбек, қазақтарға қарата айтылған сөз. Ал, 1917-1920-жылдары сырттан келген босқын қазақтар жергілікті өзбектер мен қазақтарды басып кете жаздаған. Ол қазақтардың көбі аштан қырылды сол жылдары. Аштан қырылмағаны өзбек ағайынға сіңіп, “өзбек” болып кетті. Аштық қинап Ташкен ауып барған ол қазақтардың кейін есін жиып, елге қайтқаны некен-саяқ.

Өтебай Тұрманжанов жазбасындағы мына бір көрініске көз салайықшы: *“Жан-жақтың бәрінде азамат соғысы жүріп жатты. Біз панасыз, қара танымайтын қара қожалақ балалар болсақ та кімнің дос, кімнің қас екенін жақсы біліп қалған кезіміз. Біз байларға қарсы қырланып, көкіректі керіп, аяғын тең басып, ән салып, құрал-сайман асынып соғысқа кетіп бара жатқан, бастарына қызыл жұлдызды дулыға киген қызыл әскермен біраз қатарласа еріп, көзімізбен ығарып салатынбыз. Олардың кедейлерді, біз сияқты жетім-жесірлерді жақтайтынын әбден білеміз. Кетіп бара жатқан әскерлердің кейбіреуі жанындағы дорбасынан нанын алып, сындырып беріп кететіндері де болатын. “Революция кедейлердің қолына қонған бақыт құсы, байлардың сорына келген бақытсыздық!” — деген сөзді киімі қарамай-қарамай болып жүк станциясында жол түзетіп жүрген өзіміздің жұмысшы қазақтардан талай естігенбіз. Олар бұл сөзді аса бір қуанышпен айтатын” /“Өзім туралы әңгіме”/ — дейді ол.*

Аш-жалаңаш жадап-жүдеген босқын балалар ол кезде қазақ пен өзбек жерінде ғана болып қоймаған. Елде жүріп жатқан соғыс салдары халықтың әл-ауқатын төмендетіп, аштық әкеледі. Аштық зардабынан босу, тамақ іздеп жүріп ата-ана баладан көз жазу, бала ата-анадан айырылу — ол кезеңнің типтік жағдайы. Міне, сол жылдары тамақ іздеп босып жүрген балалар қай-қай қалада да көптеп кездесер еді. Біз бұл жағдайды оқу іздеп Омбыға барып, ұры-қары жетім балалар ортасына түсетін Сәбит Мұқанов өмірінен көреміз. Біз бұл жағдайды қызық-қызық кітаптар жазған балалар қаламгері А.Пантелеевтің тағдырынан білеміз. Елдегі осындай қасіретті жағдайды көре-біле тұра үкімет басшылығы қарап отыра алмады. Атақты чекист Ф.Э.Дзержинский бастаған арнайы комиссия құрыл-

ды. Арнайы комиссия жер-жерден жетім балалар үйін, коммуна мектебін, мектеп-интернаттар аша бастады. Аштықтан ығып жүрген, талыққан, тарыққан балаларды жер-жерден, түрмелерден шығарып алып, осындай мектептерге орналастырғаны тарихтан мәлім. Кезінде өздері Петроградта ұйымдастырған “Школа социально-индивидуального воспитания имени Достоевского” /ШКИД/ аталатын мектепте тәрбиеленген Г.Г.Белых пен А.Пантелеевтің он сегіз-он тоғыз жасында жазған “ШКИД республикасы” аталатын шығармасы бар. Бұл жөнінде Е.Путилованың “ШКИД республикасында басталған еді” /“Детская литература”, 1986./ аталатын кітабы бірсыпыра мәлімет бере алады. Жалпы, Кеңестер Одағындағы осындай игі бастама Түркістан республикасына да келіп жеткен кезінде. Түркістан үкіметі де Ташкентте арнайы мектептер ашуға нұсқау берген. Ғани Мұратбаев, Әбдікәрім Ақбаев, Садықбек Сапарбеков секілді жалынды комсомол жетекшілері жер-жерден жетім балаларды жинап, теріп, керек болса, зорлықпен ұстап әкеліп мектеп-интернаттарға орналастырған. Тарихтан бізге кеңірек мәлім осындай ағарту үйінің бірі — Ташкенттегі №14 мектеп-интернат. Мұндай жетім балалар үйі, мектеп-интернаттар ол жылдары Ташкенде аз ашылмаған болар. Әзірге біздің білетініміз аталмыш интернат қана. Бәлкім, біздің бұл мектеп-интернатты жетік білетін себебіміз — ол ағарту ұясынан түлеп ұшқан шәкірт балалардың кейін Нұртас Оңдасынов, Бейсембай Кенжебаев, Жүсіпбек Арыстанов, Аалы Тоқамбаев секілді атақты адамдарға айналуынан да болар, сірә. Сол білім ордасынан ұшқан түлектердің бірі — Өтебай Тұрманжанов: *“1919-жылы белгілі комсомол басшысы Ғани Мұратбаев бастаған Ташкен комсомолдары көше баласы болып жүрген біз сияқты аш-жсалаңаш, панасыз балаларды жинап алып, үйсіз-күйсіз, жетім-жесір балаларға арнап ашылған мектеп-интернаттарға орналастыра бастады. Көктен күткен бақыт жерден табылып, мен №14 мектеп-интернатқа орналастым. Жайлы, жылы жатақханаға жатқызды. Моншаға жуындырды, жаңа киім кигізді. Сол интернатта қолымызға кітап алып, ықылас қойып оқу оқып, хат таныдық. Адамдық өдепке үйрендік” /“Өзім туралы әңгіме”/ — деп жазды кейін зор ризашылық сезіммен.*

Айтса — айтқандай-ақ бар. Қазір ойлайсың, үйсіз-күйсіз қаңғып жүрген панасыз баланың бағына жас: